

СЕРЕДНІЙ КЛАС ЯК НЕОБХІДНА УМОВА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано критерії, ознаки і функції середнього класу. Особливості формування середнього класу в сучасній Україні та його вплив на розвиток громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, середній клас, соціальна політика, держава.

Початок ХХІ ст. став етапом формування активної дискусії про розвиток середнього класу в Україні. Проблема його вивчення є актуальною і на державному рівні. У посланні Президента України до Верховної Ради від 31 травня 2002 р. «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 р.» ставилося завдання завершення формування громадянського суспільства з потужним і численним середнім класом. Він у перспективі охоплюватиме, як в усіх розвинених країнах, 55-60% населення. В посланні відмічалось, що розвиток сучасного середнього класу в Україні тісно пов'язаний з формуванням громадянського суспільства. Завдяки інституціям останнього представники середнього класу забезпечують здійснення й захист своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Перед владою ставиться завдання налагодження постійної продуктивної взаємодії між структурами громадянського суспільства і державою [14].

Для розвинутого суспільства характерна багатоманітність різних соціальних груп і прошарків, проте соціальною базою є середній клас. Саме він бере активну участь у громадському і політичному житті країни. Без середнього класу неможливе громадянське суспільство, а без останнього – правова держава. Тому становлення громадянського суспільства, розвиток держави та формування середнього класу є взаємозумовленими та взаємозалежними процесами.

Актуалізується дослідження середнього класу в Україні та його ролі в побудові громадянського суспільства й відсутністю ґрунтовних монографічних досліджень, присвячених цій проблемі. Різноманітними аспектами цього питання займаються такі вітчизняні науковці, як О. Александрова, Є. Головаха, В. Каспрук, А. Колодій, С. Макеєв, В. Полохало, Л. Шангіна. Проблема формування і становлення середнього класу тісно пов'язана з проблемою формування громадянського суспільства та його соціальної основи.

Метою даного дослідження є визначення критеріїв, ознак і функцій середнього класу та його вплив на розвиток громадянського суспільства України.

Середній клас як фактор становлення громадянського суспільства в Україні протягом усієї української історії хоча й не був гарантом стабільності, але саме він, будучи наділений конфліктогенним потенціалом, у більшості випадків сприяв прогресивним модернізаціям та реформам у його розвитку. Через свою малочисельність він не міг стати стабілізуючою силою. Однак його потенціалу вистачило для того, щоб дати поштовх прогресивним зрушенням у суспільстві [2, с.280]. Сучасне українське суспільство змінюється і характеризується крайньою нестійкістю, спостерігається процес поляризації доходів та його розшарування. Проте для подальшого економічного розвитку та

© Мороз Ніна Олександрівна – аспірантка кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету.

соціальної стабільності обов'язковою складовою має бути формування нової соціальної групи – середнього класу [8, с.61].

Під середнім класом ми розуміємо частину соціальної структури суспільства, що вирізняється стійкими доходами, достатніми для задоволення широкого кола матеріальних, соціальних і культурних потреб. До нього, як правило, відносять людей, які мають високий рівень освіти та кваліфікації і займають у суспільстві проміжне становище між вищим та нижчим класами.

Класичне визначення середнього класу – це основа і запорука соціальної стабільності та економічного розвитку. Це сукупність соціальних верств населення, які за своїм матеріальним становищем характеризуються як небідні, згідно з нормами соціальної забезпеченості, прийнятими у державі, мають потенціал соціальної мобільності, характеризуються відносною стійкістю перед проявами державної нестабільності.

Загалом тлумачення поняття середній клас залежить від того, який критерій обрано за основу для визначення цього прошарку населення. Виходячи з практичного досвіду міжнародного співтовариства, критеріями визначення цього класу вважають: матеріальні чинники – середні для даного регіону рівень доходу, структура витрат і споживання, обсяг накопичених заощаджень і рівень майнового забезпечення; нематеріальні чинники – освіта, професійний і кваліфікаційний статус, посадова позиція; суб'єктивні чинники – стійка самоідентифікація із середнім класом [6, с.367], позитивне сприйняття ступеня власної адаптованості до ринкових реформ, орієнтація на цінності власних досягнень [17, с.89]. На нашу думку, до цього переліку слід додати ще такі чинники, як усталення політичної стабільності та високий рівень правової свідомості громадян.

Дослідниця М. Татаревська вважає, що, незалежно від того, які професійні й економічні прошарки суспільства входять до середнього класу, усім їм повинні бути притаманні такі ознаки: власність – не власність, середній клас значною мірою становлять наймані працівники або «напіввласники», до яких включають і самозайнятих; характер праці, співвідношення розумових і фізичних навантажень; середній клас – це обов'язково ті прошарки, які за рівнем доходу перебувають у середині стратифікаційної шкали; представники середнього класу – ті, хто здатний поліпшити своє матеріальне становище тільки завдяки існуючому ладу та власній продуктивній праці; спосіб життя – середній клас одержує достатні доходи для того, щоб вести спосіб життя, який характерний для даного суспільства, іншими словами, до нього відносять не стільки тих, хто багато заробляє, скільки тих, хто розумно витрачає зароблене і, насамперед, на культурні потреби; самоідентифікація – суб'єктивне віднесення себе до середнього класу, соціальне віднесення себе до тих, хто веде гідний спосіб життя при досить скромних доходах [17, с.89].

Аналізуючи риси середнього класу, дослідниця Л. Шангіна зазначає, що громадянська активність вважається однією з його атрибутивних ознак. Він, з одного боку, є прихильником суспільної стабільності, а з іншого – суб'єктом громадської і громадянської активності, що проявляється в різних формах: від участі у виборах представницьких органів влади та органів місцевого самоврядування до самодіяльного об'єднання з метою досягнення тих чи інших суспільно значимих цілей або захисту (через акції протесту), порушених (у т. ч. державою) прав і свобод людини та громадянина. Він є стрижнем соціокультурних і політичних відносин у суспільстві. Відсутність цього стрижня робить політичну ситуацію у країні нестабільною [18]. Саме як суб'єкт громадянської активності середній клас може вважатися соціальною основою громадянського суспільства [20, с.30].

Л. Шангіна відзначає, що важливість громадянської активності, порівняно з 2005 р., дещо зросла: громадянську активність як таку, що обов'язково має бути притаманна представнику середнього класу, в 2008 р. відзначили 61,1% опитаних проти 50,7% у 2005 р. Наявність громадянської активності засвідчили 53,2% опитаних проти 40,8% відповідно. За досить високої оцінки важливості громадянської активності (61,1%) та самооцінки володіння громадянською активністю (53,2%), залучення до активної громадської діяльності засвідчили набагато менше опитаних – лише 11,6%. Хоча водночас цей показник зріс більш ніж удвічі порівняно з 2002 р., коли становив 4,7%. Привертає

нашу увагу та обставина, що таке зростання сталося саме завдяки середньому класу: рівень його залучення зріс з 6% до 15,5%, тоді як аналогічний показник для нижчого класу фактично не змінився (у 2002 р. – 3,9%, у 2008 р. – 5,7%). Тобто є підстави вважати, що український середній клас, з точки зору його громадської активності та розуміння її суті, перебуває на рівні «класу в собі», він недостатньою мірою усвідомив себе як окремих суб'єкт соціальної дії та значимої ролі громадської діяльності [20, с.37-38].

Отже, визначивши критерії та основні ознаки, які характеризують середній клас сучасного українського суспільства, варто звернути увагу на його провідні функції: середній клас – це сукупність соціальних груп, які виступають посередником між «верхами» та «низами» суспільства і виконуючих функцію соціального медіатора. Він здійснює функцію основного податкового донора; створює нові та зберігає існуючі робочі місця, забезпечує високу продуктивність праці, виробництво і розповсюдження знань, інформації; є джерелом відтворення кваліфікованої робочої сили, служить соціальною опорою і головною рушійною силою реформ; забезпечує стійкий технологічний та економічний прогрес, створює, освоює і поширює зразки соціокультурних та інноваційних поведінкових практик; є носієм базових компонентів національної культури, виразником суспільних інтересів і тому виконує функції культурного інтегратора суспільства. Функцією цього класу є також інтелектуальне забезпечення оптимального розвитку суспільства. Основним його завданням є забезпечення економічної, соціальної і політичної стабільності в країні. Саме тому формування середнього класу в трансформаційному суспільстві можна розглядати як важливий критерій ефективності реформ, що характеризує міцність усієї системи економічних, соціальних і політичних інститутів [1, с.353].

Історично середній клас відносять до особисто вільних громадян: дрібної та середньої буржуазії, що володіє власністю і самостійно веде економічну діяльність, і найманих робітників, вільних від особистої залежності і засобів виробництва [7]. У сучасній Україні цей клас складають дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, вчені, лікарі, вчителі, адвокати, високооплачувана частина інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих робітників, люди вільних професій (актори, спортсмени, музиканти, письменники) тощо. Він не є однорідним соціальним утворенням. У високорозвинених країнах до середнього класу відносять представників середнього бізнесу, високооплачувану інтелігенцію, менеджерів крупних і середніх компаній, державних службовців високого рангу, робітників-професіоналів найвищої кваліфікації, зайнятих переважно в галузях з інвестиційними технологіями. Все це дає підставу стверджувати, що середній клас за своїм складом неоднорідний, він включає в себе різні за становищем соціальні прошарки.

В Україні процес формування середнього класу, що відповідав би за майновим статусом та рівнем особистих доходів критеріям розвинених країн, перебуває на початковому етапі. Це пояснюється насамперед низьким рівнем життя населення. Крім того, велика кількість людей, які наближаються до статусу середнього класу, отримують значну частину доходів без реєстрації і не сплачуючи податків. Це зумовлює певну суперечливість їхніх відносин з державою, а отже, й труднощі на шляху реалізації своєї суспільної функції – бути основою соціально-політичної стабільності.

Процес формування середнього класу в Україні пов'язується з наданням більшості громадян України права власності на засоби виробництва. Як зазначається у посланні Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році», у ході економічних реформ процес утворення прошарку людей, які є власниками майна, здійснювався в кількох напрямках: приватизація житла; приватизація землі; підприємництво; приватизація підприємств [13]. Нині в українській економіці створюється вторинний ринок, який у процесі формування національного капіталу сконцентрує розпоршені в процесі масової приватизації акції підприємств. Це буде важливим кроком до створення реального класу власників як складової середнього класу.

Відповідно до цих офіційних тверджень випливає, що в Україні процес формування середнього класу пов'язується безпосередньо з приватизацією, метою якої є перетворення більшості самодіяльного населення у власників засобів виробництва.

Тому особливістю формування цього класу в Україні є те, що його соціальною основою внаслідок невдалої політики приватизації, на відміну від західноєвропейських країн, є не власники, а фахівці – наймані працівники, попит на яких є найбільшим в умовах інноваційної моделі економічного розвитку.

Якщо в країнах Європейського Союзу відношення прибутку 10% найбагатших людей до прибутку такої ж кількості найбідніших становить 5:1 – 7:1 (у різних країнах), то в Україні – 40:1 [15, с.8]. Враховуючи такі показники соціальної стратифікації, як володіння майном і рівень доходів в Україні на початок 1990-х рр., можна виділити класи: вищий, або правляча еліта – відроджена і частково трансформована номенклатура (0,5%); близька до вищого класу піделіта – частина «нових» українців і політиків, котрі поки прямо не беруть участі у здійсненні влади (2%); середній клас – з відповідним статусом і прибутками (12%); основна частина населення – середні за статусом, але нижчі за забезпеченістю верстви (73%); нижчий клас – бідні верстви (7,5%); декласовані прошарки населення (5%). Така ситуація стала наслідком політичних та економічних реформ, які торкнулися всіх сфер життя суспільства наприкінці ХХ ст. У цей час в Україні спостерігається спад виробництва і різке скорочення надходжень до бюджету, тому держава була не в змозі виконати соціальні програми і виплатити зарплати бюджетним працівникам [19, с.251].

За результатами соціологічних досліджень, проведених Центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова у травні 2011 р., частка осіб, які віднесли себе до середнього класу, становить 44%, до вищого класу себе віднесли 0,5%, до нижчого – 48%. Для порівняння: у червні 2008 р. до середнього себе віднесли 51% опитаних, до вищого класу – 2%, до нижчого – 31% опитаних [21]. Отже, частка середнього класу стала меншою. І все ж спостерігається позитивна динаміка набуття українським середнім класом його обов'язкових рис та матеріальних цінностей. Так, з 2005 р. частка його представників, які володіють стабільним доходом, що дозволяє забезпечити високий рівень життя та робити заощадження, зростає майже в півтора рази (з 25,5% до 36,8%); тих, хто володіє комфортним житлом, з 59,6% до 70,8%. Великою мірою задоволена потреба у предметах тривалого вжитку; за логікою розвитку потреб, надалі середній клас може активізувати попит на інноваційну продукцію цього споживчого сектора. Враховуючи ту обставину, що головним джерелом добробуту середнього класу є кваліфікована праця, а його переважну більшість становлять наймані працівники, доречно особливо відзначити певне зростання (з 40,3% до 47,9%) частки тих представників середнього класу, які засвідчили наявність «роботи, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується» [3, с.28].

Унаслідок різних причин протягом тривалого періоду в Україні сформувалася експортно орієнтована економіка, що здатна бути конкурентоспроможною на зовнішніх ринках лише переважно за рахунок дешевої робочої сили. Відтак маємо унікальну ситуацію, коли більша частина висококваліфікованих працюючих, які б мали становити ядро середнього класу, за рівнем доходів перебуває на межі або за межею бідності [5, с.2-3]. Про це свідчать дані моніторингу Інституту соціології НАН України про матеріально-фінансове становище сім'ї як «злиденне» і «бідне», що визначили у 2002 р. – 45%, у 2005 р. – 46%, у 2008 р. – 43% респондентів [10, с.121].

В Україні формування середнього класу відбувається в міру розвитку малого і середнього бізнесу, появи надомних, сімейних підприємств, приватних підприємств, фермерських господарств, поліпшення статусу й матеріальної забезпеченості науково-технічної інтелігенції, учених, діячів культури та освітян. Підприємництво є одним з джерел потенційного середнього класу в Україні, але це не основне джерело. Перш за все це пов'язано з невеликою його чисельністю.

Дослідження показують, що підприємництво та самостійна зайнятість займає значну частку серед груп у середньому класі. Частка тих, хто займається підприємництвом, становить 61%. Частка середнього класу в групі підприємців перевищує 80%, серед тих, хто починав справу, 53% в сім'ях, що одержують доходи від підприємницької діяльності, середній клас дорівнює 60% [4, с.65]. Проте в середньому класі України надто мізерна частка власників – підприємців, фермерів та орендарів. Переважну його більшість складають наймані працівники та особи, які перебувають на утриманні суспільства або сім'ї (пенсіонери, учні, студенти). Це робить середній клас України

дуже вразливим і залежним від ситуації на ринку праці (наявності робочих місць і ціни праці), а в кінцевому підсумку — від держави, оскільки вона залишається найбільшим роботодавцем в Україні.

Загалом можна виділити два джерела формування середнього класу. Перший представлений керівниками галузей, великих підприємств, верхнім шаром управлінського персоналу, незначною часткою вчених і технічних фахівців, гуманітарної інтелігенції. Цей прошарок раніше становив майже 15% населення і монополю розпоряджався своєю владою та суспільним продуктом, а нині використовує свій вплив у боротьбі за власність при переході до ринку. Іншим джерелом формування середнього класу нашого суспільства є численні професійно підготовлені працівники, які складають масові загони інтелігенції, кваліфіковану робочу силу, фермери [11, с.214-215]. Поновлення середнього класу в українському суспільстві може відбуватися декількома шляхами: на базі підвищення доходів, нагородженням та легалізацією активів; для освічених та висококваліфікованих груп — можливість пристосування до нових ринкових умов з найменшими втратами; еміграція; виведення частини суб'єктів «тіньової» економіки як потенціальної бази середнього класу з «тіні» [2, с.281].

До факторів, що впливають на формування середнього класу, можна віднести економічну політику держави (податкова реформа, легалізація малого бізнесу, боротьба з бідністю, проблема заощаджень та інвестицій); формування групової ідентичності, підвищення в суспільній думці статусу освіти, збільшення кількості економічно і соціально активних громадян; ліквідація дефіциту культури суспільства.

Істотним чинником, який впливає на процес формування середнього класу, є масова свідомість. Роль масової свідомості, духовної організації конкретних членів суспільства та презентованих ними спільнот у забезпеченні умов їх «виживання», функціонування та розвитку як суб'єктів економічної, політичної та соціально-культурної діяльності визначена тією обставиною, що людська поведінка, навіть будучи підпорядкованою зовнішнім, матеріальним умовам та вкоріненою у матеріальних потребах, є осмисленою. Навіть тоді, коли осмисленість ця не здається очевидною [12, с.19-20]. На відміну від споживчого прошарку середній клас — утворення довготривале. Тому класову належність можливо передавати у спадок. Саме цей фактор формує у тих, кому є що передавати, довготривалі, а не сьогочасні інтереси.

Таким чином, середній клас, у його строгому, класичному сенсі, складають не просто володарі певного розміру власності, а носії базових цінностей громадянського суспільства — особистої гідності й незалежності, заснованої на самоповазі, самостійності в оцінках, суспільно-політичній активності, імунітеті до соціального маніпулювання і багатьох інших, що становлять у сукупності його класову самосвідомість, яка і робить середній клас основою громадянського суспільства [17, с.55-56].

Передумовою формування цього класу є високий рівень розвитку виробництва і високий добробут суспільства. Тільки за таких умов більшість населення може користуватися соціальними благами у значно більших масштабах, ніж низи як складова меншина населення. Чинниками структурного розвитку середнього класу є добробут, складність і технократизм індустріальних суспільств. Середні прошарки сучасних західних країн є породженням індустріального суспільства, в якому потокові методи виробництва створюють стандартизовані високотехнологічні предмети споживання, забезпечуючи зростання рівня і якості життя наймасовішої та економічно активної частини населення. Основною проблемою формування середнього класу в Україні є те, що країна не тільки не досягла постіндустріальної стадії розвитку, але й пережила глибоку економічну кризу, що відкинула її в розвитку на декілька років назад. За часи незалежності не вдалося забезпечити високого економічного розвитку країни, рівень ВВП не може досягти рівня 1990 р.

Нині у світі існує лише понад 25 країн із соціально орієнтованою економікою. Особливе значення для формування середнього класу в нашому суспільстві має належне ставлення держави і приватного капіталу до розвитку науково-інформаційної сфери. Єдиний шлях у майбутнє, який є в Україні, — це перехід до постіндустріального суспільства. У разі занепаду цієї сфери Україна буде приречена на становище країн третього світу, на економічну відсталість і політичну залежність. Для вирішення цієї проблеми важливо, щоб не скорочувалося, а навпаки, збільшувалося державне фінансування

наукових, технічних та інших навчальних закладів. Основною умовою формування повноцінного середнього класу в Україні є структурні перетворення і модернізація економіки, сьогоднішній рівень розвитку якої в більшості галузей відповідає 50-60-м рокам ХХ ст. [11, с.214].

Важливою умовою чисельного зростання середнього класу повинна стати відповідна політика держави, спрямована на захист соціального і культурного середовища, забезпечення духовних потреб людини, вільного й самостійного розвитку особистості. Її завдання повинно полягати в тому, щоб середній клас в Україні не тільки зростав кількісно, змінювався якісно, але й брав активну участь у творенні громадянського суспільства, не був відчужений від процесу формування влади, а відтак став рушієм економічного, соціального і духовного прогресу [9, с.65].

З кінця 1990-х рр. завдяки політичним, економічним і правовим реформам соціальне становище населення поступово поліпшувалось. У 1998 р. почався невеликий приріст промислового виробництва, зростання позначилося на всіх показниках економічного розвитку. Знизилися темпи інфляції, піднесення економіки сприяло зростанню доходів населення. Попри це, економічні й політичні зміни, які відбулися в Україні після проголошення її суверенною і незалежною, демократичною, правовою, соціальною державою, ще не створили міцного підґрунтя для формування України як соціальної держави, хоча уможливили його початкову стадію [19, с.252-253].

Але, незважаючи на несприятливі умови, український середній клас усе ж володіє якостями, що дозволяють говорити про його високу життєздатність. Серед них можна виділити такі: високий, у порівнянні з іншими прошарками суспільства, рівень адаптації до ринкової економіки, що дозволяє реалізувати економічну стратегію, у якій значне місце належить підприємницькій діяльності та самозайнятості; високу соціальну мобільність і гнучкість, орієнтацію на максимальне використання своїх ресурсів [9, с.69].

Отже, становлення і розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язані з формуванням середнього класу. Він виконує роль умови або специфічного фактора становлення громадянського суспільства, забезпечує його економічні, політичні, соціальні та культурні основи.

Наявність українського середнього класу як одного з елементів соціальної структури суспільства не викликає сумніву, але його кількісний та якісний склад ще далекий від завершення. Тому, на нашу думку, для формування повноцінного середнього класу необхідна підтримка з боку державної влади, стабільність політичної системи, розвиток економіки країни, створення сприятливих умов для розвитку малого і середнього бізнесу, фермерських господарств, сільського господарства, фінансова підтримка, інформаційне забезпечення, посилення соціальних позицій представників наукової, технічної, гуманітарної, творчої інтелігенції, формування соціально-групової ідентичності та самоідентифікації громадян, створення громадських і неурядових організацій, партій, що виражають його інтереси. Оновлення середнього класу в українському суспільстві можливе лише за умови підвищення доходів громадян, що приведе до нагромадження і легалізації активів, а також за можливості пристосовуватися до нових ринкових умов. Для цього великого значення набуває економічна і соціальна політика держави.

Формування середнього класу повинно відбуватись на основі та за сприяння громадянського суспільства, яке б захищало його інтереси, сприяло роботі юридичних і законодавчих норм, спрямованих на реалізацію свого соціального, економічного та культурного потенціалу. Становлення розвинутого суспільства та формування середнього класу є взаємозумовленими процесами. Тому несформованість останнього ускладнює процес становлення повноцінного громадянського суспільства.

1. Александрова О.С. Середній клас як фактор забезпечення стабільності в сучасній Україні // Гілея. Наук. вісник: збірник наук. праць. – К., 2011. – Вип. 44 (№2). – С. 350-357.

2. Александрова О.С. Специфіка становлення середнього класу в українському суспільстві // Гілея. Наук. вісник: збірник наук. праць. – К.: 2011. – Вип. 47 (5). – С. 277-284.

3. Биченко А. Український середній клас: уявлення та реальні ознаки // Національна безпека і оборона. – 2008. – №7(101). – С.14-29.
4. Бондар І.К. Підприємництво в Україні як економічна основа становлення середнього класу // Формування ринкових відносин в Україні. – 2004. – № 3. – С. 62 – 65.
5. Васильєв Є.Є. Проблемні питання створення середнього класу в трансформаційному суспільстві України // Часопис Академії адвокатури України. – №12 (3'2011). – С. 1-6.
6. Горбань О.В. Роль інтелігенції в формуванні духовних основ середнього класу пострадянського суспільства // Гілея. Наук. вісник: збірник наук. праць. – К., 2011. – Вип. 48 (6). – С. 355-363.
7. Заславская Т.И., Громова Р.Г. К вопросу о «среднем классе» в российском обществе // Мир России. – 1998. – № 4. – С. 3-22.
8. Кудрявцева Р. Оценка уровня качества жизни населения // Экономист. – 2001. – № 11. – С. 61-70.
9. Лисюк Н.Р. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні//Український соціум. – 2006. – №1(12). – С. 65-72.
10. Макеєв С. Соціально-економічна стратифікація в Україні: неадекватні оцінки, хибні пріоритети // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – С.119-127.
11. Миценко І.М., Кролевець О.А. Формування середнього класу в контексті національних інтересів // Економіка промисловості. – 2009. – № 4. – С. 211-215.
12. Пилипенко В.Є., Титарчук М.О. Формування та поведінка «середнього» класу в сучасному українському суспільстві // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Карабіна. – 2000. – № 492. – С. 13-20.
13. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2012. – 256 с.
14. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001р.: Послання Президента України до Верховної Ради України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uazakon.com/big/text324/pg9.htm>
15. Рябіка В. Формування «середнього класу» в умовах сучасного суспільного розвитку // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 3-9.
16. Симонян Р.Х. Средний класс: социальный миф или реальность? // Социс. – 2009. – № 1. – С. 55-61.
17. Татаревська М. Місце і роль заробітної плати у формуванні середнього класу // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2010. – № 4. – С. 88-97.
18. Усова Ю.О. Середній клас як соціальна основа громадянського суспільства // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13_NPN_2010/Politologia/65786.doc.htm
19. Четверікова Л. О. Середній клас як детермінанта формування соціальної держави в Україні // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2005. – Вип. 8. – С. 247–254.
20. Шангіна Л. Громадянська активність українського середнього класу// Національна безпека і оборона. – 2008. – №7(101). – С. 30-45.
21. 48% українців зарахували себе до нижчого класу – опитування // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/ua/news/21-06-2011/393978/>

В статтє проанализированы критерии, признаки и функции среднего класса. Особенности формирования среднего класса в современной Украине и его влияние на развитие гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, средний класс, социальная политика, государство.

In the article analyzes the criteria, characteristics and features of the middle class. Features of the middle class in modern Ukraine and its impact on the development of civil society.

Key concepts: civil society, the middle class, social policy, state.